

MEMLÜKLER'İN KURULUŞ DÖNEMİNDE SÜNNİLİK OLGUSU

 Abdullah Ömer YAVUZ^a

Özet

İslam düşünce geleneği, birbirinden farklı düşünce ekollerini barındıran bir yapıya sahiptir. İslam mezheplerinin bir kısmı Sünnilik veya Şîilik çatısı altında yer almaktadır. Sünnilik olgusu açısından coğrafya ve zamanın değişimi farklı tezahürleri ortaya çıkarmaktadır. Bu çeşitliliğe yol açan sebeplerin başında siyaset, toplum, entelektüel birikim ve muhataplık ilişkileri gelmektedir. Bu araştırma, Sünnilik olgusunun Memlüklerin kuruluş dönemindeki izdüşümlerini incelemektedir. Sünniliğin tarihsel seyri açısından bu dönemdeki değişimlere odaklanmaktadır. Söz konusu dönemde Sünnilik olgusu, devletin Sünniliğe dönük politikaları ile Sünnî düşüncenin ilim geleneği çerçevesinde oluşan görünümü üzerinden iki kulvarda ilerlemektedir. Memlük yöneticileri ile tebaâ arasındaki farklılıklar, Şîi tehdidi ve Moğol İstilasının etkisi Sünniliğin merkeze alındığı politikaları ortaya çıkarmıştır. Sünnî âlimlere medreseler tahsis edilmiştir. Moğolların yıktığı Abbâsî hilâfeti Mısır'da tekrar tesis edilmiştir. Dört Sünnî fıkıh mezhebine aynı anda baş kadılık verilmiştir. Bununla birlikte Sünnilik dört ekol üzerinden sınırlandırılmıştır. Dönemin Sünnî düşüncesi, fıkıh ve hadis merkezli olarak daralmıştır. Sünnî düşüncenin doğu bölgelerindeki zengin içeriği Mısır'da sınırlı bir çerçevede kalmıştır. Memlüklerin politikalarına rağmen Sünnî ekollerin rekabeti bitmemiştir. Memlüklerin kuruluş dönemindeki Sünnilik olgusunun berrak ve net bir bütünü oluşturduğunu söylemek pek mümkün değildir.

Anahtar Kelimeler: İslam mezhepleri tarihi, Sünnilik, Memlükler, Mısır.

THE SUNNISM PHENOMEON IN THE FOUNDATION PERİOD OF THE MAMLUKS

Abstract

The tradition of Islamic thought has a structure that includes different schools of thought. Some of the Islamic sects fall under the umbrella of Sunnism or Shiism. In terms of the phenomenon of Sunnism, the change of geography and time reveals different manifestations. The main reasons for this diversity are politics, society, intellectual accumulation and interlocutor relations. This research examines the projections of the Sunnism phenomenon in the founding period of the Mamluks. It focuses on the changes in this period in terms of the historical course of Sunnism. In the mentioned period, the phenomenon of Sunnism progresses in two lanes over the state's policies towards Sunnism and the view formed within the framework of the scientific tradition of Sunni thought. The differences between the Mamluk rulers and their subjects, the Shiite threat and the effect of the Mongol Invasion have revealed the policies in which Sunnism is centered. Madrasahs were allocated to Sunni scholars. The Abbasid caliphate, which was destroyed by the Mongols, was re-established in Egypt.

^aDr. Öğr. Üyesi, Erciyes Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, aomer87@gmail.com

Makale Geliş Tarihi: 30.12.2022, Makale Kabul Tarihi: 15.02.2023

Four Sunni fiqh sects were given the title of chief judge at the same time. However, Sunnism is limited to four schools. The Sunni thought of the period was narrowed in terms of fiqh and hadith. The rich content of Sunni thought in the eastern regions remained in a limited framework in Egypt. Despite the policies of the Mamluks, the rivalry of the Sunni schools did not end. It is not possible to say that the Sunnism phenomenon in the foundation period of the Mamluks constituted a clear and clear whole.

Keywords: History of Islamic sects, Sunnism, Mamluks, Egypt.

Giriş

İslam düşünce geleneği, birbirinden farklı düşünce ekollerini bünyesinde barındıran bir yapıya sahiptir. Bu yapının şekillenmesinde farklı bölgelerden oluşan coğrafyaların genişliği kadar on dört asrı aşan uzun zaman diliminin de payı bulunmaktadır. Enine ve boyuna geniş bir yelpazeyi oluşturan İslam düşünce geleneğini anlama/anlamlandırma çabası, parçalardan bütünlük kurmayı zorunlu bir yol olarak öne çıkarmaktadır. Özellikle mezheplerin önemli bir kısmının Sünnîlik (Ehl-i Sünnet) ve Şîîlik (Şîa) çatısı altında toplanması, bu anlama çabasının bir yansıması olarak değerlendirilebilir. Sünnîlik yahut Şîîlik kavramlarının hangi mezhepleri ne tür özellikleri ile kapsadığı belirli bir süreç içinde değişip gelişerek zaman içinde belirginleşmiştir. Bunun yanı sıra zaman ve coğrafya değiştikçe mezhep çatılarının sınırlarının da farklı çizilmesi kaçınılmaz bir hal almıştır. Üzerinde durulması gereken bir diğer konu ise Sünnîlik çatısında yer alan mezheplerin kendi içinde yaşadığı farklılaşmalar neticesinde bu kurguyu ne derece koruduğu yahut bozduğu meselesidir. Mezheplerin belirli çatı kavramlar üzerinden olgusal bir boyutta toparlanıp ifade edilmesi genelleyici bir kurgu tehlikesini ortaya çıkarabilir. Sünnîliğin olgusal sınırlarını çizmenin zor olan bir diğer tarafı, zamanın tek düze bir ilerleyiş yerine çok katmanlı bir yapıya sahip olmasıdır. Yani İslam coğrafyasının farklı bölgelerinde birbirinden ayrı tecrübelerin aynı anda yaşanması mümkündür. Sünnîlik olgusunun bu farklılaşmanın dışında kalması elbette düşünülemez. Öyleyse sabit, net ve sınırları kesinleşmiş bir Sünnîlik olgusunun kolay bir şekilde tarif edilemeyeceği söylenebilir.

Sünnîlik ya da Ehl-i Sünnet kavramlarının ortaya çıkışı ve anlamlandırılma sürecindeki gelişmeler tek tip bir fikriyat üzerinden şekillenmemektedir. Nitekim Esen'e göre Sünnîliğin oluşumu; Hz. Ali dönemi olaylarına tarafsız bakan, isyan etmeyen, irca fikrini benimsemiş Hâricî ve Şîî gruplardan ayrılmış umumi bir din anlayışı olarak ortaya çıktı. Akabinde seletin yolunu takip eden Ashâbu'l-Hadis taraftarlığı ile şekillendi. Sonrasında Eş'arî ve Mâturîdî kelâmı ile kendi sınırlarını belirginleştirdi (Esen, 2014, ss. 93-94, 100). Kalaycı ise İslam düşüncesini dört temel kutuplaşma üzerinden anlamaya çalışmaktadır. Bunlardan ilki cemaat-fırka, ikinci bid'at-sünnet, üçüncüsü rey-hadîs taraftarlığı ve dördüncüsü Abbâsî-Fâtımî ayrışmalarıdır (Kalaycı, 2013a, ss. 309-315). Bu farklılaşmalar zemininde Sünnîlik bünyesinde yer alan mezheplerin bazen birbirlerinden uzaklaştıkları bazen de birbirlerine yaklaştıkları anlaşılmaktadır. Ayrıca buldukları coğrafyada var olan entelektüel birikimin bu mezhepler üzerindeki etkisi yadsınamaz düzeydedir.

Sünnîliğin tarihsel serüvenindeki önemli dönemeçlerinden birisi Memlûkler (648-922/1250-1517) zamanıdır. Memlûklerin Sünnîliğe dair politikalarının şekillendiği dönem ise devletin kuruluş dönemidir. Bu araştırma, bahsi geçen dönemdeki Sünnîlik olgusuna odaklanmaktadır. İslam mezhepleri

tarihi araştırmaları açısından, Sünnîlik olgusunun hem fikri boyuttaki durumunu hem de siyasi yapılarca konumlandırılışını birlikte analiz etmek gerekmektedir. Buna binaen İslam tarihinin kritik bir döneminde hüküm sürmüş Memlûklerin kuruluş devrinde Sünnîlik olgusunun izdüşümünü iki yönüyle incelemek istiyoruz. *Birincisi*, siyasi otoritenin Sünnî yapıyı şekillendirmedeki yeri, etkisi ve amacı nedir? Sosyopolitik ve sosyokültürel zeminin uygulanan politikalara tesiri ne ölçüdedir? Bu bağlamın yanı sıra *ikincisi*, Sünnîlik olgusunun fikri düzlemde karşılığı nedir? Ayrıca Sünnî mezhepler arasındaki bütünleşmeler ve ihtilaflar nasıl bir görünüm arz etmektedir? İşte araştırmamızın temel amacı, bu iki bağlam üzerinden Sünnîlik olgusunun nasıl bir izdüşümü sahip olduğuna işaret etmektir. Memlûkler dönemine dair farklı alanlarda çeşitli araştırmalar bulunmakla birlikte bu makale, söz konusu araştırmalardan farklı bir biçimde Sünnîliği merkeze alarak bu geleneğin, Memlûklerin kuruluş dönemindeki tarihsel dönüşümüne odaklanmaktadır. Araştırma yöntemi olarak İslam mezhepleri tarihinin fikir-hadise irtibatı, fikirlerin tarihlendirilmesi ve süreç merkezli yaklaşımları esas alınmaktadır.

A. SİYASET-MEZHEP İLİŞKİSİ BAĞLAMINDA SÜNNÎLİK OLGUSUNUN TARİHSEL ARKA PLANI

Tarihsel süreçte siyaset ile din/mezhep arasındaki ilişki çok ayrı tecrübeler ortaya çıkarmaktadır. Söz konusu tecrübeleri İslam dini özelinde incelediğimizde ise birbirinden farklı süreçlerin olduğunu tespit etmek mümkündür. Doğrusu, toplumun yöneticileriyle topluma yön veren yapıların etkileşim halinde olmaları son derece doğaldır. İslam kültür mirasında siyaset-din/mezhep ilişkisine dönük olarak bilimsel birikim oluşup hatırı sayılır bir literatür ortaya çıktı. Felsefe geleneğinde *el-Medînetü'l-fâzıla* gibi ideal yönetim biçimlerinin aranması, *siyâsetnâme* türü eserlerle tecrübeye işaret edilmesi, *ahkâmu's-sultânîye* tarzında siyasal-hukuksal denklemlerin ortaya çıkarılması dikkat çekiciydi. Konunun akâid-kelemler geleneğindeki karşılığı ise imâmet-hilâfet bahislerinde ele alındı. Meselenin bu boyutunda siyasi hadiselerin inanç alanında itikâdî sorun haline gelmesi, mezheplerin oluşumunda yoğun bir biçimde etkili oldu. Öte yandan devletlerin politikalarında mezhepleri etkileyen, şekillendiren, mezhepleri birbirine yakınlaştıran ya da uzaklaştıran kararlar, belirleyici bir şekilde öne çıktı.^a

^a Tarihsel süreçte siyaset-mezhep etkileşimi farklı açılardan çeşitli deneyimler sunmaktadır. Bu etkileşimlerden ilki, mezheplerin yayılmasını ve taraftar kazanmasını kolaylaştırmaktır. Örneğin, Hanefîliğin Horasan-Mâverâünnehir coğrafyasında yayılmasında kadı atamalarının etkisi yadsınamaz bir gerçektir. Yine bölgedeki Sâmânîlerin desteği Hanefîliğe geniş bir zemin hazırlamıştır (Madelung, 2012b, ss. 93-96). Etkileşimlerden bir diğeri, siyasi yapıların bazı mezhepleri ve görüşlerini resmileştirerek ön plana çıkarmasıdır. Abbâsîlerin Mihne hadiselerinde Mu'tezile'nin Kur'an'ın yaratılmışlığı fikrini bayraklaştırması, tarihte izi silinmeyen bir süreç olarak durmaktadır. Nitekim asırlarca varlığını sürdüren Mu'tezile mezhebinin on dört yıllık (h. 218-232) Mihne süreci üzerinden etiketlenmesi sonucunu doğurmuştur (Aydın, 2018, ss. 56-62). Etkileşimlerden bir başkası ise farklı mezheplere aynı zamanda destek verip alan açmaktır. Mesela Büveyhîlerin mezhep siyasetine bütüncül bir bakışla yaklaşıldığında bir yandan Şii ekollere bir yandan Mu'tezililere diğer yandan ise Eş'arîlere alan açtıkları görülmektedir. Bu durum düşünce zenginleşmesi ve genişlemesi açısından öncü bir rol olarak gözükmektedir (Akoğlu, 2009). Etkileşimlerden bir diğeri ise mezheplerin siyasi iktidarları etkileyen yapılar olmasıdır. Bu bağlamda İran'da Şii-İmâmîyeye ulemâsının Pehlevîlerin iktidarına son veren devrim süreci, yakın bir örnek olarak karşımıza çıkmaktadır. Etkileşimlerden bir başkası ise siyasi roller ile mezhebi fikirlerin bir araya gelmesi neticesinde mezhebi-siyasi oluşumların ortaya çıkmasıdır. Vehhâbîliğin oluşumu ve Suudî devletlerinin ortaya çıkışı (Büyükkara, 2004) bahsettiğimiz birlikteliğin bir sonucudur.

Sünnîlik olgusu açısından siyaset-mezhep ilişkisinin, bağlayıcı bir etken olduğu ortadadır. Bu etkileşimin farklı bağlamları olduğunu kabul edip araştırma problemi merkezinde Memlûk siyasetinin Sünnîlik olgusuyla ilişkisine odaklanabiliriz. Bu döneme etki eden temel unsur ise Gaznelilerle başlayıp Selçuklular, Zengîler ve Eyyûbîler tarafından sürdürülen ortak tavidir. Sünnîlik eksenli bu ortak tavrın benimsenmesinde hiç şüphesiz önceki asrın sosyopolitik ve sosyokültürel durumunun etkisi bulunmaktadır. Hicrî IV. asırda İslam dünyası Şîî iktidarların egemenliği altındadır. Abbâsî hilâfeti gücünü kaybetmektedir. Kalaycı'nın Abbâsî-Fâtımî ayrışması olarak ifade ettiği (Kalaycı, 2013a, s. 313) kutuplaşma zemini, Şîî iktidarların güçlü bir konumda olduğu bu döneme işaret etmektedir. Tam da işaret edilen noktada Fâtımî hilâfetinin gölgesinde, Büveyhîlerin gözetiminde ve Sâmânîlerin bile tanımadığı Abbâsî halifesi Kâdir-Billâh (ö. 422/1031), Gazneli Mahmûd (ö. 421/1030) tarafından tanındı. Ardından Fâtımîlere karşı Gazneli-Abbâsî ittifakı kuruldu. Abbâsî hilâfetinin silikleştiği bir dönemde Gazneli Mahmûd'un elçi gönderip hilâfetini tanınması, hutbeleri halife adına okutması ve Halife Kâdir-Billâh'ın da Gazneli Mahmûd'a çeşitli unvanlar verip hediyeler göndermesi, Şîî iktidarlara karşı yeni bir cephe oluşturdu (Bosworth, 1963, ss. 50-54; İbnü'l-Esir, 1987, s. 8/3-5).

Gaznelilerle girdikleri iktidar mücadelesini kazanarak devletleşen Büyük Selçuklular, bölgenin yeni aktörü oldu. Büyük Selçukluların kuruluş devri olan Tuğrul Bey döneminde Eş'arî-Şâfiî-sûfî kitleye dönük baskılar neticesinde İmâmu'l-Haremeyn el-Cüveynî (ö. 478/1085) gibi âlimler Horasan'ı terk ettiler (İbnü'l-Esir, 1987, s. 8/365; Sübkî, 1964, s. 5/170). Yükselme ve zirve dönemlerinde ise devletin mezhep vizyonu değişerek Sünnî ekollerin bir arada olduğu bir düzene geçildi. Vezir Nizâmülmülk'ün gayretiyle Horasan'dan dışlanan Eş'arî-Şâfiîler geri çağrıldı ve onların gönülleri alındı. Buna ilaveten Sünnîlik olgusu medrese türü kurumsal yapılar sayesinde hem mekânsal bir varlığa hem de ilim geleneğine dönüştü. Büyük Selçuklular döneminde medreseler denildiğinde genelde Nizâmiye medreseleri akla gelmekteydi. Fakat Selçuklu yönetimi, Hanefîler için de çeşitli medreseler inşa etti (Kalaycı, 2013b, s. 152; Madelung, 2012c, s. 330).

Selçukluların Sünnîlik merkezli siyaseti kendilerinden sonra takip edilmeye devam etti. Selçuklu mirası hem siyasi bir tutum olarak hem de medrese geleneği biçiminde Zengîler ve Fâtımîleri yıkarak bölgede güç sahibi olan Eyyûbîler tarafından Mısır-Şam bölgesine taşındı (Dündar, 2017, ss. 156-159; Makrizî, 1998, s. 3/442). Dolayısıyla Memlûk iktidarı, çok önce başlayan mezhep siyasetinin içinde kendisini bulmuştur. Bununla birlikte söz konusu devletlerin Sünnîlik politikalarında farklılıklar ve değişimler bulunmaktadır.

B. MEMLÜKLERİN KURULUŞ DÖNEMİ MEZHEP SİYASETİNDE SÜNNÎLİK OLGUSU

Mısır ve Şam bölgeleri siyaset, ekonomi, ilim ve kültür açısından ön planda olan havzaların başında geldiği gibi Sünnî düşünce için de önemli merkezlerdendi. Bu bölgede var olan Memlûklerin mezhep siyaseti, kendisinden önce gelen Eyyûbîlerin oluşturduğu zemin üzerinden şekillenmekteydi. Eyyûbîlerin kurucusu ve ilk hükümdarı olan Selâhaddîn-i Eyyûbî (ö. 589/1193) Kutbüddîn en-Nîsâbûrî'nin (ö. 578/1183) kaleme aldığı akâid eserini oğullarına ezberletecek kadar mezhebine bağlı bir Eş'arî-Şâfiî taraftarıydı (Sübkî, 1964, s. 7/340; İbn Şeddâd, 1994, s. 33). Kendisi bu geleneğe geniş bir alan açtı. Fıkıh eksenli din anlayışının egemen olduğu söz konusu dönemde Şâfiîlik, verilen desteklerle resmi mezhep konumuna erişti. Kelâm faaliyetleri ise akâid boyutunu pek aşamadı. Şîî-Fâtımî izlerin silinmesi

amacıyla Eş'arîlerin temel akâde risalesi *Mürşide* yaygın bir şekilde okutuldu (Kalaycı, 2013b, s. 172). Eyyûbîler döneminde minarelerden Eş'arî akâid metinlerinin okutulması ise Memlûkler dönemine kadar sürdü (Makrizî, 1998, s. 3/426).

Eyyûbîler döneminde toplumsal tabanının genişliği, Şâfiî geleneğin desteklenmesinde önemli bir faktördü. Bununla birlikte Hanefî ve Mâlikî kitle ile çok kısmi de olsa Hanbelîler destek mahiyetinde çeşitli kurumlara sahip oldular. Selçuklu medrese mirasını devam ettiren Eyyûbîler, Sünnî mezheplere medreseler tahsis etti ya da yenilerini inşa ettirdi. Eş'arî-Şâfiîler için inşa ettirilen Nâsiriyye medresesi (Makrizî, 1998, s. 3/428), Mâlikîlere tahsis edilen Kamhiyye medresesi (Kalkaşendî, 1987, s. 3/391; Makrizî, 1998, s. 3/439), Hanefîlere verilen Suyûfiyye medresesi (Makrizî, 1998, ss. 3/443-444) bu dönemdeki medreselerden birkaçıdır. Kısacası, Eyyûbîler döneminde Sünnîlik çatısında yer alan ekoller eşit bir şekilde olmasa da devletin imkânlarından faydalandı. Bunun yanı sıra Şîî-İsmâilî etkinin kırılarak Sünnîliğin güçlendirilmesi sürecinde de aktif olarak yer aldılar. Memlûkler de Eyyûbîler tarafından sınırları çizilen mezhebi yapı üzerinden hareket etti.

1. Toplumsal Dengenin Sünnîlik Üzerinden Sağlanması Çabası

Siyasal yapıların otorite haline gelmelerinde toplumsal desteğin yadsınmaz bir yeri vardır. Bunun yanı sıra toplumsal tabanları olmayan siyasi otoritelerin veya yönetimlerin sosyopolitik dengeyi gözeten yaklaşımlara yaslanmaları kaçınılmaz bir gerekliliktir.^b Bu açıdan İslam tarihi boyunca asker veya komutan olarak görevlendirilen Türklerin, zamanla tebaası Türk olmayan coğrafyalarda devletler kurdukları görülmektedir. Doğal olarak bu Türk devletleri, toplumla bağ kurmaya ve toplumsal dengeye dikkat etmeye özen göstermek durumundadırlar.

Araştırma konumuz olan coğrafyada yani Mısır'da, Türklerin kurduğu çok sayıda siyasi iktidar bulunmaktadır. Bu topraklarda kurulan ilk Türk devletleri, Tolunoğulları ve İhşidîler'dir. Yukarıda ifade ettiğimiz üzere Türk komutanların ve askerlerin merkezi otoritenin zafiyetini değerlendirerek devlet kurmakta zorlanmadıkları anlaşılmaktadır. Dolayısıyla Mısır'da Türk komutanlar tarafından kurulan devletlere daha sonraki dönemlerde çokça rastlanılmaktadır. Konumuz olan Memlûkler döneminin hemen öncesinde Türklerin devlet içindeki ağırlıkları hissedilmektedir. Nitekim Eyyûbîler'in son döneminde sultan olmak isteyen iktidar mensupları, Türk komutanlardan destek istediler. Nitekim bu tür destekler sayesinde el-Melikü's-Sâlih Necmeddin Eyyûb (ö. 647/1249) Eyyûbî sultanı olmayı başardı. El-Melikü's-Sâlih Necmeddin Eyyûb Türk askerlerini (Memlûk) bir arada tutmak için Nil Nehri üzerindeki Ravza adasına yerleştirdi. Adadaki Türk varlığı "el-Memâlikü'l-Bahriyye" şeklinde

^b İslam mezhepleri tarihi araştırmaları açısından bu tür siyasi yapıların mezhep politikalarını incelemek belirli zorluklar barındırmaktadır. Örneğin Büveyhîlerin mezhep politikaları, bölge ve şehirlere ya da yönetici sultan ve vezirlere göre değişiklik göstermektedir. Büveyhî sultanı Adudüddeve'nin (ö. 372/983) devrinde farklı mezheplere alan açan mezhepler üstü politikaların takip edildiği ve farklı ekollere mensup önemli ilim adamlarının yetişmesine imkân sağlandığı anlaşılmaktadır. Ayrıca bu dönemde Vezir Sahib b. Abbâd'ın (ö. 385/995) himayesinde Basra Mu'tezile'si yükselişe geçerken ardından Mu'tezile'ye karşı direnç gösteren Eş'arîlerin de Sultan Adudüddeve'nin himayesine girdikleri anlaşılmaktadır. Bu nedenle Büveyhî iktidarını, Bağdâd'taki politikalarını merkeze alarak "Şîî-Büveyhîler" şeklinde tek bir ekolle ilişkilendirerek açıklamak noksan kalacaktır (Akoğlu, 2009; Yavuz, 2021, ss. 145-156).

isimlendirildi. Bu kimseler Memlûkler Devleti'ni kurup Mısır'a hâkim oldular (Makrizî, 1997, ss. 1/441-443).

Mısır tarihi açısından Memlûkler dönemi önemli bir tarihsel kesiti kapsamaktaydı. Memlûklerin mezhep politikalarına bakıldığında, dört Sünnî fıkıh mezhebinden baş kadı (kâdı'l-kudât) atanması en önemli meselelerden birisi olarak görünmekteydi. Bilindiği üzere kadı ve baş kadılık makamları İslam dünyasında etkin bir konuma sahipti. Abbâsî Halifesi Harun er-Reşîd'in İmâm Ebû Yusuf'u (ö. 182/798) ilk kez baş kadı olarak ataması, Hanefîliğin tarihsel yayılımına önemli bir ivme kazandırdı.^c Ardından gelen devletler için de baş kadı atamaları son derece belirleyici oldu. Memlûkler Devleti'ne kadar dört Sünnî fıkıh mezhebinden aynı anda baş kadı atanmasına rastlanılmamaktaydı. Fakat Mısır'da Şîî-İsmâîlî bir devlet olan Fâtımîler devrinde kısa bir süreliğine de olsa ikisi Şîî ikisi Sünnî kadı atandı.^d Mısır'da Eyyûbîler dönemiyle tekrar Sünnîlik öne çıkarken baş kadılar Şâfiîlerden seçildi. Memlûklerin ilk yıllarında bu uygulama devam etti. Ardından Memlûklü Hükümdarı el-Melikü'z-Zâhir Baybars (ö. 676/1277) döneminde ilk olarak Şâfiî baş kadıya bağlı olarak diğer üç mezhepten naibler atandı (İbn Abdüzzâhir, 1976, s. 182). Sonrasında 663/1265 senesinde Şâfiî, Hanefî, Mâlikî ve Hanbelî mezheplerine mensup dört âlim, baş kadı olarak atandı (İbn Kesîr, 1997, s. 17/460). Böylece tek baş kadı uygulaması yerine dört Sünnî fıkıh mezhebinin baş kadılık makamına aynı anda sahip olması sağlandı. Bununla birlikte Şâfiî baş kadı protokolde en ön sırada yer almaya devam etti. Zaman içinde Hanefîler güç kazandıkça Şâfiîlerle mücadele etmeye başladı (Timur, 2021, ss. 170-173).

Memlûklerin dört başlı kadı uygulaması, çok farklı yorumlara kapı aralamaktadır. Bize göre ise Memlûkler, siyasi ve toplumsal dengenin sağlanması temel gayesiyle çeşitli alt dallara uzanan politik bir uygulama takip etti. Bu bağlamda öncelikle Mısır'da halk ve idare arasındaki fark belirleyici oldu. Askeri aristokrasi olarak idareyi elinde tutan Memlûkler, tebaanın idareye dahline izin vermedi. Halk ise kendi işlerine odaklı bir hayat sürdürdü. Buna bağlı olarak halk ve idare arasında köprü işlevi görececek bir kesime ihtiyaç duyuldu (Ayaz & Eren, 2019, ss. 287-288). Ulemâ sınıfı bu köprü görevinde önemli bir konuma geldi. Dahası İslam dünyasının bir yandan Haçlı seferleri, diğer yandan Moğol İstilasıyla yüz yüze gelmesi, öte taraftan Endülüs'teki Müslüman hâkimiyetinin çok zayıflaması, Mısır topraklarını güvenli bir liman haline getirdi. Buna bağlı olarak İslam coğrafyasındaki pek çok meşhur âlim de bölgeye geldi. Mısır'daki toplumsal yapının hiç olmadığı kadar geniş bir çeşitliliğe ulaşmış olması, toplumsal bir kaos ihtimalini de artırdı. Siyasi otorite tarafından toplumsal bir sorunla karşılaşmamak için mezhepsel bir genişlemenin tercih edildiği anlaşılmaktaydı.

^c Makrizî, Ebû Yusuf'un Irak, Horasan, Şam ve Mısır'da kısaca Abbâsî topraklarının tamamında kadı atamalarıyla ilgilendiğini, onun haberi olmadan kadı atanmadığını aktarmaktadır (Makrizî, 1998, s. 3/364). Bu durum Hanefî kadılarının bahsi geçen bölgede göreve gelmeleri anlamını taşımaktadır. Dolayısıyla Hanefî kadılardan ders ya da fetva alan tebaanın bir kısmının Hanefî mezhebine eğilim göstermesi doğal bir sonuç olacaktır.

^d Fâtımîler Devleti'nde Ebû Ali Ahmed b. Efdâl döneminde (524/1130-526/1131) İsmâîlî ve İmâmî iki Şîî kadı ile Şâfiî ve Mâlikî iki Sünnî kadı göreve getirildi. Sünnî kadı tercihlerinde Mısır'ın toplumsal yapısının etkisi olduğu açıktı. Fakat İsmâîlî kadının yanında İmâmî bir kadının da tercih edilmesinde İbn Efdâl'in İmâmîye mensubu olmasının etkisi bulunmaktaydı. Fakat bu uygulama uzun soluklu olmadı (İbnü'l-Esir, 1987, s. 9/261; Makrizî, 1998, s. 3/389).

Tarihteki hemen her Türk devletinde olduğu üzere Memlûk sultanları da Hanefî geleneğe bağlıydı.^e Mısır'da çok köklü bir geçmişe sahip olan ve bir önceki iktidar döneminde baş kadılığa uzun yıllar hükmeden Şâfiîlerle aralarında doğal ayrışmalar oldu. Bu farklılık bazen ciddi krizlere de yol açtı. Mesela dört Sünnî baş kadı atamasının hemen öncesinde Şâfiî baş kadı olan Tâceddîn b. bintü'l-Eazz (ö. 665/1267), Şâfiîliğe sıkı sıkıya bağlı olup mezhebin sınırlarını terk etmedi (Sübkî, 1964, s. 8/319). Kendisine yöneltilen sorulara Şâfiî fıkhi çerçevesinde cevaplar verdi. Bu durumda diğer mezhep mensupları bazı problemler yaşamaktaydı. Şâfiî fakihlerle Memlûk idarecileri arasındaki gerilim, İzzeddîn b. Abdüsselam'ın (ö. 660/1262) Sultan Baybars'a karşı tutumuyla iyice yükseldi. İzzeddîn b. Abdüsselam, Sultan Baybars'a biat etmedi ve çeşitli uygulamalarına karşı çıktı. Sultan Baybars'la arası bozulunca Dımaşk'a dönmeye niyetlendi. Fakat Sultan Baybars, geri adım atıp gitmesine mâni oldu. İzzeddin b. Abdüsselam'ın vefatından sonra Baybars, rahatladığını ve saltanatını güçlendirdiğini ifade etmekteydi (Sübkî, 1964, ss. 8/215-218).

Şâfiîlik, oluşumunu tamamladığı dönemden bu zamana kadar Mısır'da hep güçlü bir konumda oldu. Nitekim Eyyûbîler döneminde desteklenen ve baş kadılığı tek başına yürütenler onlardı. Baş kadılık makamının dört mezhep arasında pay edilmesine doğal olarak Şâfiîler tepki gösterdi. Hatta bazıları Sultan Baybars'ın rüyasında İmâm Şâfiî tarafından uyarıldığını ifade etmekten çekinmedi (Erol, 2018, s. 77). Nitekim mevcut gerilimi merkeze alarak uygulanan mezhep siyasetini Şâfiîliğe karşı Hanefîliğin güçlendirilmesi şeklinde değerlendiren araştırmalar da (Nielsen, 1984, s. 176) oldu. Bu değerlendirmelerin doğru kabul edilse bile cevaplanması gereken sorular gün yüzüne çıkmaktadır. Hanefîlik eksenli bir okuma biçiminin tıkandığı sorular ise şudur: Memlûklerin mezhep siyasetinde Mâlikî ve Hanbelî mezheplerine neden alan açıldı ve zamanla tek bir mezhep olarak Hanefîliğe neden dönülmedi? Bu minvalde Memlûk siyaseti, yöneticileri Hanefî kimliğe sahip olmakla birlikte mezhepçiliğe düşmeden bir denge kurmayı öncelemekteydi. Dolayısıyla tek bir mezhebe oturan mezhep siyasetinden bahsetmek pek mümkün gözükmemektedir.

Memlûkler, dört fıkhi mezhebine baş kadılık vererek toplumsal bir denge kurmaya çalışırken, Sünnîlik çatısı altındaki mezheplerin, homojen bir görünüme sahip olduklarını söylemek güçtür. Belki Sünnî fıkhi ekolleri açısından dört mezhep, kavramsal bir boyutta dönüşüme başlamış olabilir. Fakat gündelik hayatta bu durum farklılıklarla mündemiç bir haldedir. Dört mihraplı cami örnekleri, aynı safta ayrışan Sünnî fıkhi ekolleri taraftarlarını göstermesi açısından ilginçtir. Devletlerin mezhep politikalarının kendi içinde çeşitli amaçları ve elde ettikleri sonuçları olsa da mezheplerin sosyopolitik durumları, tek yönlü ve sabit ilerlemeler kaydetmeyebilir. Memlûk idaresinin dört baş kadı ataması, toplumsal dengenin sağlanmasını ve mezheplere alan açılmasını sağlamakla birlikte, çeşitli sorunları da

^e Tarihsel süreçte Hanefîliğin Horasan-Mâverâünnehir bölgesi ile Mısır-Şam bölgesinde birbirinden ayrılan tezahürlere sahip olduğunu söylemek mümkündür. Özellikle Mısır'da Hanefî düşüncenin gelişiminde Ebû Ca'fer et-Tahâvî'nin (ö. 321/933) merkezi bir rolü bulunmaktaydı. Kendisinin kaleme aldığı *el-Akîde* önemli bir metindi. Üzerine yazılan şerhler de Hanefî geleneğinde ne denli etkili olduğunu göstermektedir (Timur, 2021). Mısır'da Hanefî geleneği, Memlûkler dönemine kadar varlığını sürdürmüştü. Dört mezhepten baş kadı atanması süreci Şâfiîlik haricindeki Sünnî mezhepler gibi Hanefîliğe de alan açtı. Memlûk sultanları, Hanefî geleneğine bağlıydı. Sultan Baybars'ın Hanefî baş kadısını askeri seferlerde ve Hac yolculuğunda yanında götürmesi ve görüşlerine değer vermesi dikkat çekiciydi. Baybars'tan sonra Hanefîliğin Memlûk sultanları tarafından benimsendiği anlaşılmaktadır (Ayaz & Eren, 2019, ss. 289-291).

beraberinde getirdi. Özellikle kadı atamaları ve kadıların görevden alınma süreçleri problemlili hale geldi. Başta Şâfiî ve Hanefî baş kadılar olmak üzere dört mezhep kadıları arasında bitmeyen çekişmeler yaşandı (Erol, 2018, ss. 78-81). Sünnî ekoller arasındaki gerilimin bir diğer yönü tasavvufa olan bakış açlarındaki farklılaşmalarda yaşandı. Özellikle vahdet-i vücûd meselesi bu konunun temel ayırım noktası haline geldi. Her ne kadar siyasi iradenin Sünnî mezheplere ayrı ayrı alanlar açması toplumsal dengeyi sağlasa da mezhepler arasında çekişmelerin sürdüğü anlaşılmaktadır. Bu durumda Sünnîliğin bir üst kimlik haline geldiği düşünülse de Sünnî mezhepler arasında uzlaşının pek sağlanamadığı görülmektedir.

Memlüklerin Sünnî mezheplere eşit alan açan politikası, Şîî-İsmâilî geleneğin izlerini silme çabası olarak yine sosyopolitik bir içeriğe sahipti. Bilindiği üzere Fâtımîler, Şîî-İsmâilîliğin Mısır'da güçlenmesini sağlamıştı. Onlar, Eyyûbîler tarafından tarih sahnesinden silinmiş olsalar da Mısır ve Şam bölgesinde ciddi taraftarları bulunmakta olup, Memlükler dönemine kadar varlıklarını sürdürdü (İbn Cübeyr, t.y., ss. 251-252; Sever, 2017, ss. 208-210). Memlükler, bir taraftan Moğollarla diğer taraftan Haçlılarla mücadele ederken bazı Şîî gruplar, düşmanlarının safında yer aldı (Sever, 2017, s. 223). Bu durumda Memlüklerin Şîîliğe karşı Sünnîliği öne çıkarmaları beklenen bir durumdu. Sünnîlik üst kimliği ise hiç şüphesiz Şîî karşıtlığını içermekteydi. İşte tam bu noktada Sünnî ekoller arasındaki çatışmalar devlet için mesele değildi. Önemli olan Şîîliğe karşı bir tavır geliştirmek ve cephe kurmaktı. Bunun amacı da devletin kendi zeminini koruması içindi. Bütün bu çerçevenin politik bir tavır içerdiği açıkça anlaşılmaktadır.

2. Kurumsallaşma Çerçevesinde Mısır Merkezli Sünnîlik İnşası

Tarihsel şartların etkisiyle Memlükler, Sünnîliği kurumlar üzerinden Mısır'da yeniden inşa etmeye çalışmıştı. Bu durum iki boyutta gerçekleşti. *Birincisi*, dini-siyasal bir kurum olarak hilâfetin Mısır'a taşınması, *ikincisi* ise cami ve medrese gibi dini-sosyal kurumların şekillendirilmesi idi. Öncelikli olarak Abbâsî hilâfetinin Mısır'a nakledilmesinde siyasi-askeri gelişmelerin rolü bulunmaktaydı. Moğol İstilas ve Haçlı seferlerinin yoğun bir biçimde İslam dünyasını etkilediği dönemde Memlükler çok kritik bir konuma sahipti. Bilindiği üzere bir Moğol devleti olan İlhanlılar, meşhur hakanları Hülâgû (ö. 663/1265) döneminde İran, Irak, Şam, Anadolu ve Mısır'a büyük bir askerî harekât düzenledi. Bağdat'ın düşerek Abbâsîler'in ortadan kaldırıldığı bu savaşlarda Moğollar, Şam'ı da kısa bir süreliğine ele geçirdi. İlhanlılar'ın bu istilası İslam dünyasında derin yaralar açtı. Başta Bağdâd olmak üzere pek çok İslam şehri harabeye döndü. Binlerce Müslümanın hayatını kaybettiği bu savaşlarda İslam kültür mirasının kalbi olan kütüphaneler, camiler, medreseler ve diğer mekânlar yok edildi. Hülâgû, ağabeyinin ölümü üzerine başkente dönerken kalan askerleri ile Memlükler Aynicâlut Savaşı'nda karşı karşıya geldi (658/1260). Sultan Kutuz komutasındaki Memlüklerin zaferi, Moğolların ilerleyişini durdurduğu gibi Memlüklere büyük itibar kazandırdı. Aynicâlut zaferi, İslam dünyasına büyük bir umut olduğu gibi Moğollar'ın mağlup oldukları ilk meydan savaşı olması açısından da önemliydi (İbn Kesîr, 1997, ss. 17/395-404; Zehebî, 1990, ss. 48/49-62).

Moğolların Bağdat'ı işgali sırasında başta Vezir Ebû Tâlib Müeyyedüddîn Muhammed b. Alî İbnü'l-Alkâmî'nin (ö. 656/1258) olmak üzere Şîîlerin Moğollarla iş birliği yaptığı veya el altından desteklediği ifade edilmektedir. İbnü'l-Alkâmî'ye yöneltilen suçlamaların başında Hülâgû ile gizlice anlaşması ve Bağdat'ın işgalinde destek vermesidir. Halifenin infazı için Hülâgû'yi kışkırttığı iddia

edilmektedir. Yine şehirdeki cami, medrese ve buna benzer yapıların yakılıp yıkılmasına izin vererek Şîî medreseler kurmak istediği, Sünnî kaynaklarda yer almaktadır (İbn Kesîr, 1997, s. 17/380; Sübkî, 1964, s. 8/262). Dahası Hülâgü ile anlaşmasının Bağdat'ın işgalinden önce olduğu, Hülâgü'nün tüccar kılığında şehre gelip vezirle tanıştığı ve devlete ait kritik bilgilere eriştiği ifade edilmektedir. Nitekim Moğollar, başta Halife Müsta'sım-Billah olmak üzere Abbasîlerin önde gelen yöneticileri ve komutanları infaz ederken Vezir İbnü'l-Alkamî makamında bırakır. İlhanlı tarihi açısından dikkat çeken bir diğer olay ise İlhanlı hakanı Olcaytu Han'ın (ö. 716/1316) Şîî-İmâmîyye mezhebine geçişidir (Şahin, 2013, s. 26). Önceleri Sünnî olan Olcaytu'nun zamanla Şîîliğe geçişi önemli bir değişimdi. Bu dönemde İlhanlıların en büyük rakibi Memlûklerdi. Memlûkler ise Sünnî hilafeti Mısır'da tekrar tesis etmeyi başarmıştı. Dolayısıyla İlhanlılar, Şîîliğin hamiliğini üstlenmek istedi. Bu siyaset Olcaytu dönemi ile sınırlı olsa da önemli bir tecrübeydi. Öte yandan Memlûkler, Sünnî dünyanın liderliğini üstlendikleri gibi Mısır da Sünnîliğin merkezi haline gelmeye başlamıştı.

Sünnîliğin Mısır'da yeniden inşasında hilâfet meselesi yadsınamaz bir öneme sahipti. Moğol İstilasında Abbâsî halifesi Müsta'sım-Billâh'ın (640-656/1242-1258) infaz edilmesiyle, İslam dünyası halifesiz kalmıştır (Kalkaşendî, 1980, s. 2/103). İşgalden kaçarak önce Dimeşk'e ardından da Mısır'a gelen Abbâsî soyundan Ebü'l-Kâsım Ahmed b. Halife ez-Zâhir, Müstansır-Billah unvanıyla yeniden tesis edilen hilâfet makamına 658/1260 senesinde oturmuştu (Makrizî, 1997, s. 1/530; Zehebî, 1990, ss. 48/75-76). Abbâsî hilâfetinin Mısır'da yeniden kurulması hem halkı hem ilim adamlarını hem de Memlûk idaresini memnun etti. Sultan Baybars başta olmak üzere Memlûk emirleri, kadılar ve ilim adamları halifeye biat etti (Makrizî, 1997, ss. 1/529-530). Hilâfetin Mısır'da yeniden tesisi, Memlûkler açısından siyasi otoritelerini sağlamlaştıran bir unsur oldu. Sünnî düşüncenin temel kurumlarından olan hilâfet, Memlûklerin himayesi altına girdi.

Doğu'dan Moğolların İslam dünyasına yönelik kanlı hücumları ile Batı'da reconquista hareketiyle Hıristiyan kralların baskısı, Müslüman coğrafyada Mısır'ı yaşanabilecek yegâne yer olarak öne çıkardı. Abbâsîler'den hayatta kalanların Mısır'a gelmesi gibi farklı coğrafyalardan İslam bilginleri Mısır'a yöneldi. Böylece Mısır'da hatırı sayılır sayıda bilgin intikal etti (Petry, 1981, ss. 37-76). Memlûkler döneminde ilim hayatının yeni gelen ulemâdan beslenmesi muhtemeldi. Fakat mesele sadece ulemânın gelmesi değil onların ilmî faaliyetlerine imkân tanıyacak kurumların inşa edilmesiydi.^f Selçuklular ile başlayan Zengîler ve Eyyûbîler dönemlerinde devam eden siyasi anlayışın neticesi olarak Memlûkler; cami, medrese ve hankâh türü mekânları ilim adamlarının istifadesine sunmuştu. Memlûk hâkimiyetinin başlamasıyla birlikte Mısır'da Amr b. el-As Camii gibi mekânlar onarıldı. Ardından imar faaliyetleri artarak Tolunoğulları'ndan kalma İbn Tolun Camii ve çevresinin yenilenmeleri sağlandı. Memlûk idaresinin gözetiminde külliye haline gelen bu mekân, ilim adamlarına tahsis edildi (Kalkaşendî, 1987,

^f İslam kültür mirasında camilerden başlayan dâru'l-ilm ve dâru's-sünne gibi yapılarla devam eden sonrasında medreselerle kurumsal boyut kazanan ilim merkezleri bulunmaktadır. Mezheplerin gelişimi açısından kurumsal mekânların vazgeçilemez önemi söz konusudur. Madelung'a göre Doğu Hanefiliğinin gelişiminde Sâmânîler dönemi medreselerinin etkisi vardı. Selçuklular döneminde Hanefî ve Şâfiî ekollere tahsis edilen medreseler de son derece kıymetliydi. Nitekim Fâtımîler döneminde Mısır'da Hanefiliğin ortadan kalkmasına rağmen Eyyûbîler ve Memlûkler döneminde yeniden tahsis edilen medreseler sayesinde tekrar bölgede var olmuştu. Dolayısıyla mezheplerin kurumsal mekânlara sahip olup olmaması önemliydi (Madelung, 2012a, ss. 391-405).

s. 3/405, 409). Memlûkler, ilmî mekânların canlandırılmasında ciddi bir gayret gösterdiler. Fakat bu durum Sünnî ekollerin tamamının hoşuna gittiği anlamına gelmemekteydi. Nitekim kuruluş devrinde Memlûk liderlerinin Şâfiîlerle olan geriliminin bir örneği, Ezher Camisi'nin tekrar açılmasında yaşanmıştır. Şâfiî baş kadısı İbn b. Eaz'ın reddetmesine karşın Hanefî baş kadının izni ile Ezher yeniden faaliyete geçirildi (Nimnim, 2012, ss. 20-23). Bu gerginlikler Şâfiî fakihlerin ders vermeye başlamasıyla azaldı.

Mezhepler açısından en önemli kurumsal mekânlar, medreselerdi. Daha önce ifade ettiğimiz gibi medrese geleneği Selçuklular'dan beri devam etti. Eyyûbîler döneminde Mısır'da Sünnî ekollere tahsis edilmiş çok sayıda medrese imar edildi. Memlûkler, aynı geleneğe sahip çıkararak medrese yaptırma işini devam ettirdi. Nitekim Makrizî, Kahire'de faaliyet yürüten medreseleri çok geniş bir şekilde açıklamaktadır. Buna göre Hüsâmiye, Bakariyye, Haliliyye, Sâbikiyye, Taybersiyye medreseleri Şâfiîlere; Cemâliyye, Bûbekriyye, Mihmandâriyye, Aytemişiyye medreseleri Hanefîlere; Hicâziyye ve Müsellemiyye medreseleri Mâlikîlere; Zâhiriyye, Müeyyediyye ve Nâsiriyye medreseleri dört mezhebin ortak kullanımına tahsis edildi (Makrizî, 1998, ss. 3/436-528). Dolayısıyla Memlûk sultanlarının ve idarecilerinin medrese yapımına önem verdikleri anlaşılmaktadır. Sünnîliğin devamlılığı açısından son derece önemli olan bu kurumlar sonraki dönemlerde bile etkili oldu. Düşüncenin kurumsallaşması açısından bu medreseler etkili oldu. Ayrıca bu medreseler, Sünnî dört mezhebe tahsis edilmekteydi. Memlûkler, sufi kimselere ribat ve hankâh türü kurumsal mekânlar yaptırarak onlara da imkân sağladılar. Bu bağlamda Memlûkler, Sünnî düşüncenin varlığının kökleştirmesi adına kurumsal mekânların inşasını gerçekleştirip, Sünnî dört ekolün tamamına alan açan denge politikasını kurumlar düzeyinde de devam ettirdiler.

C. MEMLÛKLERİN KURULUŞ DÖNEMİ İLİM GELENEĞİNDE SÜNNİLİK OLGUSU

Memlûklerin kuruluş döneminde siyasi düşüncenin Sünnîliğe yönelik politikaları konumuzun bir boyutunu oluşturmaktadır. Bunun yanı sıra bir de ilim geleneği çerçevesinde Sünnî düşüncenin gelişimi söz konusudur. Meseleyi iki ana eksende incelemek mümkündür. Bunlardan birincisi, temel Sünnî düşünce zemininin tespiti, ikincisi de Sünnî ekollerin birbirleriyle olan ilişki ağının irtibatlandırılmasıdır. Öncelikle Sünnîlik olgusunun bir parçası olarak bu dönemdeki zihniyet yapısının temel özelliklerini inceleyebiliriz.

1. Mısır Merkezli Sünnî İlim Geleneğinin Ana Çerçevesi

İslam düşünce geleneği; kelâm, fıkıh, tasavvuf ve İslam felsefesi şeklinde dört ana yapıdan oluşmaktadır (Yavuz, 2021, s. 12). İslam kültür mirası bu ana başlıklar etrafında oluşan düşünce ekollerinin tamamını kapsamaktadır. Bu bütünlüğün kültür yapısındaki önemi, mezhepler bağlamında açığa çıkmaktadır. Araştırmamız açısından bakıldığında Sünnîliğin hem kelâmî hem de fikhî ekolleri kapsamı tesadüf değildir. Ayrıca bütüncül bilginin ilim geleneği oluşturma sürecinde etkin rolü olduğunu kabul etmek gerekmektedir.

Memlûklerin kuruluş döneminde ilim anlayışı hadis ve fıkıh merkezli bir yapıya sahipti. Bu durumun ortaya çıkmasında medrese geleneğinin etkisi de bulunmaktaydı. Dört Sünnî mezhebe tahsis edilen medreseler, fıkıh eksenli bir ilim geleneği oluşturdu. Moğol istilası ve Endülüs'teki Hıristiyan

baskısı sebebiyle Mısır'a gelen fakihler de bu ilim geleneğine dahil oldu. Daha önce de ifade ettiğimiz üzere Memlûklerin kuruluş döneminde Şâfiîler, güçlü bir konumdaydı. Nitekim bu dönemin önemli simalarından birisi olan İzzeddîn b. Abdüsselâm, Sultan Baybars'la karşı karşıya gelmekten çekinmedi. O, Şâfiî fıkına dair eserler ezberleyerek ve okuyarak yetişmişti. Kendisinden sonraki Şâfiîler arasında şöhreti yaygındı. Bununla birlikte eserleri, çoğunlukla fıkha dair olup basit ve anlaşılır bir dile sahipti (İbn Kâdî Şühbe, t.y., ss. 2/137-140). İbn Abdüsselâm'ın talebeleri arasında Şâfiî ve Mâlikî kimseler bulunmaktaydı. Ebû Şâme el-Makdisî (ö. 665/1267) (Sübkî, 1964, ss. 8/165-168) ve Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref en-Nevevî (ö. 676/1277) (Sübkî, 1964, ss. 8/395-400) gibi şöhreti günümüze kadar uzanan âlimler, onun talebeleri arasında yer aldı. Medreselerdeki görevlerinin yanı sıra hadis ve fıkıh üzerine eğilen bu âlimler, dini düşünce sistematliğini ağırlıklı olarak hadis ve fıkıh (Şâfiîlik) bakış açısıyla şekillendirdi. Dönemin Şâfiî âlimleri arasında Kemâlüddîn Ahmed b. Abdullah el-Halebî (ö. 662/1264), Sadruddîn el-Cezerî (ö. 665/1267), Nusayr b. et-Tabbâh (ö. 669/1271), Osmân b. Abdilkerîm et-Tizmentî (ö. 674/1276), Celâlüddîn ed-Dişnâvî (ö. 677/1278), Sirâceddîn b. Mûsâ, İbnü'n-Nefîs gibi kimseler yer almaktaydı. Şâfiî geleneğine mensup daha pek çok isimden bahsetmek mümkündür (Bozbaş, 2018, ss. 327-329).

Hanefî geleneğinin Mısır'da tekrar güçlenmesinde, Eyyûbîler döneminde açılan medreselerin etkisi vardı. Bunlar arasında en meşhur olanı Siyûfiyye medresesiydi (Makrizî, 1998, s. 3/443-444). Hem bu medresede hem diğer medreselerde görev yapan Hanefîler, fakih ve muhaddisti (Timur, 2021, ss. 155-156). Memlûklerin kuruluş devrinde sultan ve idarecilerin mensup olduğu Hanefîlik, hızlı bir gelişim süreci takip etti. Dört Sünnî baş kadı uygulamasına geçilmesiyle birlikte Sadruddîn Süleyman b. Ebi'l-İz el-Ezraî (677/1278) Hanefîlerin ilk baş kadısı oldu. Dimeşk'te meşhur Hanefî Cemâlüddîn el-Hasirî'den usûl ve fıkıh öğrenen Sadruddîn Süleyman, pek çok fakihin yetişmesinde rol oynadı. Hem kendisinde hem de talebelerinde Şâfiî geleneğindeki gibi muhaddis kimliği bulunmamakta olup sadece fıkıh eksenli bir ilim anlayışı söz konusuydu (Kureşî, 1993, s. 2/237; Nuaymî, 1990, s. 1/418). Sadruddîn Süleyman'ın talebelerinden ve Hanefî baş kadılardan Ebü'l-Abbâs es-Serûcî (ö. 710/1310) İbn Tolun Camii ile Nâsiriyye, Sâlihiyye, ve Ezkeşiyye medreselerinde dersler verdi. Serûcî, fakih olarak eserler ve şerhler yazdı (Kureşî, 1993, ss. 1/123-126). Kendisinden sonra gelen Hanefî fakihler de bu çizgide bir yol takip etti.

Hanefî fıkıh geleneğinde olduğu gibi Mâlikî geleneğinde de fıkıh çizgisi baskındı. Nitekim bu dönemin önde gelen Mâlikî âlimi, Ebü'l-Abbâs el-Karâfî (ö. 684/1285), Sâlihiyye ve Taybarsiyye medreselerinde çok sayıda talebe yetiştirmişti. Karâfî'nin en dikkat çeken özelliği, Şâfiî geleneğini iyi bilmesi ve bu gelenekten istifade ederek Mâlikîlik ile Şâfiîlik arasında köprü kurması çabasıydı. Ayrıca Apaydın'a göre Karâfî'nin, Doğu ve Batı Mâlikîliğini birleştirme gayreti söz konusuydu (Apaydın, 2001, ss. 394-400). Dolayısıyla problemler ve çözüm arayışları fıkıh çerçevesinde sürmekteydi. Hanbelîlik de benzer tecrübelerle sahipti. Hanbelîlerin medreselerde yer bulmaya başlaması önemli bir açılandı. Şemseddîn Muhammed el-Makdisî'yle başlayan baş kadılık müessesesi, bu sürece olumlu katkı sundu. Başta Ebü'l-Ferec İbn Kudâme olmak üzere Hanbelî âlimler ve kadılar, fıkhi konulara odaklandı (Bozbaş, 2018, ss. 353-354).

Sünnî ekollerin fıkıh eksenli çabaları literatüre de yansdı. Nitekim bu döneme bakıldığında şerh ve hâşiye olarak çok sayıda metin üretildiği görülmekteydi. Şâfiî fıkının temel kaynaklarından olan Ebû

İshak eş-Şîrâzî'nin (ö. 476/1083) *et-Tenbîh* ve *el-Mühezzeb* isimli eserlerine şerhler ve hâşiyeler yazıldı. Bunların başında dönemin muhaddis-fakihlerinden birisi olan Nevevî'nin (ö. 676/1277) *Tashîhu't-tenbîh* ve *el-Mecmû şerhu'l-mühezzeb* adlı şerhleri gelmekteydi (Kandemir, 1997, ss. 47-48). Nevevî, Gazzâlî'nin *el-Vasî't*'ine *et-Tenkîh fî şerhi'l-vasî't* adlı bir tashih ve şerh de yazdı. *El-Vasî't*'e yazılan şerhlerin muhtasarları da bulunmaktaydı. Bunlardan birisi Ebü'l-Bekâ Bahâüddîn es-Sübkî'nin *el-Maṭṭab* adlı şerhin muhtasarıydı (İbn Kâdî Şühbe, t.y., s. 3/174). Hanefîler ise Hasan eş-Şeybânî'nin (ö. 189/805) *el-Câmiu'l-kebîr*'ine çok sayıda şerh ile hâşiyeye kaleme aldılar (Katib Çelebi, t.y., ss. 1/568-570). Ebü'l-Hasen Burhânüddîn el-Mergînânî'nin (ö. 593/1197) *el-Hidâye* adlı eseri, dönemin şerh edilen önemli metinlerindendi. Bu şerhlerin başında ise Kıvâmüddîn Emîr Kâtib b. Emîr el-İtkânî'nin (ö. 758/1357) *Gâyetü'l-beyân ve nâdiretü'l-akrân* adlı şerhi gelmekteydi (Katib Çelebi, t.y., s. 2/2033). Dönemin Mâlikî ulemâsı ise İbnü'l-Hacîb'in (ö. 646/1249) *el-Muhtasar*'ı üzerine yoğunlaştı (İbn Kesîr, 1997, s. 17/302). Bu örnekleri çoğaltmak mümkündür. Fakat önemli olan Sünnî fıkıh ekollerine mensup ulemânın çoğunlukla şerh ve hâşiyeye eserleri vasıtasıyla fıkhi mezhep döngüsüne tabi olduklarının farkına varmaktır.

Sünnî ilim geleneğinin bu dönemdeki bir diğer özelliği, kelâm faaliyetlerinin yok denecek kadar az olması ve akâid düzeyinde seyretmesiydi. Eyyûbîler döneminden beri Eş'arîlik, akâid seviyesinde bir alana sahipti. Eş'arîliğin Şâfiî fakih ve muhaddislerin gölgesinde olmasında İmam Gazzâlî'nin etkisi olduğu söylenmektedir (Kalaycı, 2013b, ss. 186-187). Fakat Memlükler dönemine gelindiğinde bile manzara çok farklı değildi. Medreselerin kelâm ve felsefe karşıtı eğilimi, Seyfüddîn el-Âmidî gibi bilginlerin barınmasına imkân tanımamıştı (İbn Hallikân, 1415, ss. 3/293-294; Sübkî, 1964, ss. 8/306-307). Mesele sadece kelâmı sınırlı kalmamış, felsefe karşıtlığı da işin içine dahil olmuştu. Muhaddis İbnü's-Salâh'ın felsefeye karşı duruşu ve idarecileri felsefeye karşı doldurması dikkat çekiciydi (İbnü's-Salâh, 1986, ss. 1/210-212). İlerleyen zamanda Takıyyüddîn es-Sübkî'nin felsefe eleştirisi de aynı zihniyetin bir yansıması olarak gözükmekteydi. Hanefî-Mâtürîdî geleneği içinde benzer bir durum söz konusuydu. Mısır Hanefîlerinin kelâma mesafeli durdukları ve fıkıh merkezli bir düşünme biçimini takip ettikleri anlaşılmaktadır (Timur, 2022, ss. 202-203). Hanbelî geleneğin en başından beri hadis ve fıkıh merkezli olduğunu düşünürsek, onlar açısından bir farklılık bulunmamaktadır. Fakat ister Şâfiî-Eş'arî geleneği olsun ister Hanefî-Mâtürîdî geleneği olsun Horasan ve Mâverâünnehir coğrafyasındaki gibi kelâm ve felsefe birikimiyle harmanlanan bir Sünnî düşüncüyü Mısır çevrelerinde sürdürmediler. Dolayısıyla Horasan ve Mâverâünnehir'deki zengin içerik, Mısır ve civarında hadis ve fıkıh çerçevesine sıkışıp kaldı.

2. Mezhepler Arasındaki Rekabetin Sünnîlik Olgusuna Etkisi

İslam kültür mirasında Sünnîlik gibi geniş bir toplumsal çerçeveyi kapsayan olgunun, tek bir boyuta indirgenmesi düşünülmemektedir. Sünnîliği tanımlarken ne olduğu değil ne olmadığı şeklinde bir yaklaşım söz konusudur. Bu durumun altında yatan neden, Sünnî düşüncenin sınırlarının zor çizilmesidir. Sünnîlik eksenli siyaset anlayışının toplumsal ve siyasi sonuçları olsa da düşünsel sınırlara etkisi hayli ciddi bir tartışma platformudur. Bu bağlamda Memlüklerin kuruluş döneminde Sünnî ekollerin birbirleriyle olan ilişkisi, öne çıkan bir durum olarak karşımızdadır.

Memlüklerin kuruluş döneminde, Hanefî ve Şâfiî ekollerinin karşı karşıya geldikleri bazı olaylar yaşandı. Hiç şüphesiz bu gelişmelerin ardında, Eyyûbîler döneminde kâdî'l-kudâtlık makamının tek sahibi olan ve devletin desteğini gören Şâfiîlerin, Memlük iktidarının dört baş kadı uygulamasıyla

imkânlarını kaybetmelerinin etkisi bulunmaktaydı. Buna ilaveten Hanefîlere alan açılması, iki mezhep arasındaki çatışmaları artırdı. Memlûk emirlerinden Yelboğa el-Ömerî'nin (ö. 768/1366) Hanefîliği Şâfiîliğin önüne geçirme çabaları başarıya ulaşmasa da gerilimin tuzu biberi oldu. Hanefî ve Şâfiî gerilimi ortaya koyan pek çok ifadeye kaynaklarda rastlanılmaktaydı. Örneğin Tâcüddîn es-Sübkî, "Tecrübe ehli diyor ki; Mısır, Şam ve Hicaz topraklarında ne zaman ki hâkimiyet başka mezheplere geçtiyse ülke harap olmuş ve ne zaman ki Şâfiî mezhebinden olmayan bir sultan başa geldiyse devleti hızlıca sona ermiştir" şeklindeki ifadesiyle (Sübkî, 1964, s. 8/320) açıktan Memlûk yöneticilerinin Hanefî olmasını eleştirmektedir. Buradaki mesele Sünnîlik üzerine değil, Şâfiî olmak ya da olmamak üzerine kuruluydu.

Bu dönemde çeşitli meseleler Hanefî ve Şâfiîler arasında tartışmaya neden oldu. Hanefî fakih Necmeddîn et-Tarsûsî, Şâfiî fakih ve muhaddislerin hilâfetin Kureyşliliğini kabul ederek Türk olan Memlûk yönetimini benimsemediklerini iddia eden bir eser yazdı. Memlûk yönetiminden yana tavır alarak, idarelerinin meşruiyetini ortaya koymaya çalıştı (Tartusi, 1992, ss. 26-30). Aslında bu dönemde tâlî bir meseleye doğru evrilen bir konunun tekrar gündeme getirilerek Şâfiîlere yönelik eleştiri haline dönüştürülmesi ilginçti. Mesele, sadece ilmî bir tartışma konusu değil iki mezhep arasındaki rekabeti de göstermekteydi. Dahası Hanefî fakihler, Memlûk idarecilerinden Şâfiîliğin etkisinden kurtulup devlet hukukuna daha uyumlu olan Hanefîliğe alan açmalarını önerdiler, bu konuda da çeşitli eserler kaleme alarak yöneticilere sundular (Timur, 2021, ss. 170-173). Tartışma konuları sadece dini-siyasi içerikle sınırlı değildi. Örneğin, Hanefîliğe mensubiyetiyle şöhret kazanan İtkânî, Şâfiî fıkhında namazda ellerini kaldırılması uygulamasına tepki göstermişti. Bu konuda bir risâle de yazan İtkânî'ye Şâfiî Takıyyüddîn es-Sübkî karşı çıktı ve cevaben bir reddiye yazdı (İbn Kutluboğa, 1992, s. 139). Esas önemli olan husus ise çok eski bir fikhî tartışma konusunun yeniden alevlenerek Hanefîlerle Şâfiîleri karşı karşıya getirmiş olmasıydı.

Tarihsel süreçte çoğu kez karşı karşıya gelen Şâfiî-Eş'arîler ile Hanbelîler arasında bu dönemde benzer tartışmalar ve anlaşmazlıklar vardı.⁸ Memlûkler döneminin hemen öncesinde Ebû'l-Kâsım İbn Asâkir'in (ö. 571/1176) *Tebyînü kezibi'l-müfterî* isimli meşhur Eş'arî savunusu, Hanbelî Hasan b. Ali el-Ahvâzî'ye yönelik bir cevaptı. Yine Hanbelî fakih Muvaffakuddîn Muhammed b. Kudâme'nin (ö. 620/1223) akâide dair görüşleri ve fıkha yaklaşım biçimi, Şâfiî ve Eş'arî karşıtı bir sınır belirleme tavrıydı (Zehebî, 1996, ss. 22/168-173). Ebû Şâme el-Makdisî ile Yûnûnî arasındaki gerginlik, birbiri hakkındaki olumsuz değerlendirmeler ve aşırı eleştiriler, Şâfiî-Hanbelî geriliminin bir sonucuydu (Emiroğlu, 2019, s. 464).

Sünnîliğin altında yer alan mezheplerin birbirlerine yönelik tutumları tarihsel köklerinden beslenmeye devam etmekteydi. Özellikle zamanla kalıplaşmış bazı tartışmaların Memlûkler döneminde devam ettiği söylenebilir. Sünnî mezheplerin dördünün de yer aldığı medrese biçimleri olsa da

⁸ Şâfiî-Eş'arî ve Hanbelîler arasındaki mücadeleler çok eski ve uzun bir döneme tekabül etmektedir. Rey ve hadis taraftarlığının Mihne süreci ve sonrasında sertleştiğini ifade etmek mümkündür. Ahmed b. Hanbelî'nin Mu'tezile'yle olan mücadelesi sürecinde Hadis taraftarları arasında Hâris el-Muhâsibî, Kerâbisî, İbn Küllab gibi kimseler salt rivâyetler üzerinden konuşmak yerine ılımlı akılcı bir tutuma evrilmişlerdi. Ahmed b. Hanbelî'nin bu kesime sert tepkisi olmuştu. Eleştirdiği bu kimseler Şâfiî-muhaddis kimliğe sahipti. Dolayısıyla Hadis taraftarlığı içinde bir ayrım meydana gelmişti (Melchert, 2018, ss. 75-100). Söz konusu kitle içinde oluşan Küllâbîlik, zamanla Eş'arîliğe dönüşmüştü. Bu dönemde de İmâm Eş'arî başta olmak üzere Eş'arî-Şâfiî âlimler sürekli olarak Hanbelîlerle karşı karşıya gelmişti.

mezhepler arasındaki gerilimin sürdüğü anlaşılmaktadır. Bu bağlamda Sünnîliğin önceki asırlardakine benzer şekilde çeşitlilikleri barındıran bir yapıya sahip olduğu ifade edilebilir. Öyleyse Memlûk siyasetinin mezhepleri biçimlendirme tarzı toplumsal hayatta bir karşılık bulsa da fikri hayatta ve zihinlerde o denli etkili olamamıştır.

Sonuç

İslam düşünce geleneğinin önemli bir halkası olan Sünnîliğin yapısı, farklı kollarıyla çeşitliliği barındıran bir yapıya sahiptir. Buna yol açan sebeplerin başında siyaset, toplum, entelektüel birikim ve muhataplık ilişkileri gelmektedir. Memlûklerin kuruluş devrinde Sünnîlik olgusu, siyasi otoritenin Sünnîliğe dönük politikaları ile Sünnî düşüncenin ilim geleneği çerçevesinde oluşan görünümü üzerinden iki kulvarda ilerlemektedir. Memlûk yönetimi, Gazneliler-Selçuklular-Zengîler-Eyyûbîler üzerinden kendilerine miras kalan Sünnîlik merkezli siyaseti, birtakım değişikliklerle birlikte takip etmiştir. Yöneticiler ve tebaâ arasındaki farklılıklar, Şiî-İsmâîlî tehdidi ve Moğol İstilasının etkisi, Sünnîliğin üst kimlik olacağı politikaları zorunlu hale getirmiştir. Memlûkler, dört Sünnî fıkıh mezhebine aynı anda baş kadılık verip, toplumsal dengeyi korumaya çalışmıştır. Mezheplere medrese türü mekânlar tahsis edip alan açmıştır. Moğolların yıktığı Abbâsî hilâfetini, Mısır'da tekrar inşa etmiştir. Memlûklerin Sünnîlik üzerine olan politikaları, Sünnîliği dört fıkıh ekolüyle sınırlandırmıştır. Bu daralma durumunun ilim geleneğindeki yansıması daha da belirginleşmiştir. Dönemin Sünnî düşüncesi, fıkıh merkezli olarak daralmıştır. Dört mezhepteki ulemâ tipi, ağırlıklı olarak fakih-muhaddis çerçevesindedir. Sünnî düşüncenin Horasan ve doğu bölgelerindeki zengin içeriği, Mısır'da sınırlı bir alanda sıkışıp kalmıştır. Bu sıkışma neticesinde, telif yerine fıkıh metinlerinin şerh ve hâşiyeleri yazılmaya başlanmıştır. Ayrıca bu dönemde, Sünnî mezhepler arasındaki ilişkilerde gerilim sürmektedir. Memlûklerin siyasi hamleleri, mezhep taassubunu bitirmeye yetmemiştir. Birbirleri ile mücadele eden Sünnî fıkıh ekolleri, sanılanın aksine bütüncül bir duruş sergilemekten uzaktır. Buradan hareketle Sünnîlik olgusunun, berrak ve net bir bütünü oluşturduğunu söylemek pek mümkün gözükmemektedir.

Etik Kurul İzni

Bu makale, etik kurul izni gerektiren bir çalışma grubunda yer almamaktadır.

Kaynakça

- Akoğlu, M. (2009). Büveyhîler'in mezhebî eğilimleri/politikaları üzerine. *Bilimname*, 7(17), 123-138.
- Apaydın, H. Y. (2001). Karâfi. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 24), (ss. 394-401). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Ayaz, F. Y., & Eren, F. A. (2019). Memlûk Devletinde sultan ve emîrlerin Hanefîliğe ilgisi. *IBAD Sosyal Bilimler Dergisi*, 5, Art. 5.
- Aydınlı, O. (2018). *Doğuşundan Büyük Selçuklulara Mu'tezile ekolü tarihi ve öğretisi*. Endülüs Yayınları.
- Bosworth, C. E. (1963). *The Ghaznavids: Their empire in Afghanistan and Eastern Iran*. Edinburgh University.
- Bozbaş, F. (2018). *Nil Havzası'nda fıkıh tarihi: Mısır örneği* (Yayımlanmamış doktora tezi). Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Büyükkara, M. A. (2004). *İhvan'dan Cüheyman'a: Suudi Arabistan ve Vehhabilik*. Rağbet Yayınları.
- Dündar, M. (2017). Eyyubi dönemi Mısır medreseleri. *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 36, 145-176.
- Emiroğlu, N. (2019). Hadis ilmi açısından Bahrî Memlûkler döneminde Hanbelî-Eş'arî münasebetleri. *IBAD Sosyal Bilimler Dergisi*, 5, 458-470.
- Erol, B. G. (2018). Memlûklerde dört mezhep başkadılıklarının kuruluşu ve işleyişi. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, (87), 73-87.
- Esen, M. (2014). *Ehl-i Sünnet kavramının oluşum ve gelişim süreci*. Ankara Okulu Yayınları.
- İbn Abdüzzâhir, E.-F. (1976). *Er-Ravzü'z-zâhir fi sireti'l-meliki'z-Zâhir*.
- İbn Cübeyr, E.-H. (t.y.). *Rihletu İbn Cübeyr*. Dâru Sadır.
- İbn Hallikân, E.-A. (1415). *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbau ebnâi'z-zaman* (C. 1-8). Dâru Sadır.
- İbn Kâdi Şühbe, E.-S. (t.y.). *Tabakâtü'l-fukahâi's-Şâfiyye* (C. 1-5). Mektebetü's-Sekâfeti'd-Diniyye.
- İbn Kesîr, E.-F. (1997). *El-Bidâye ve'n-nihâye* (C. 1-21). Hicr li't-Tıbaa ve'n-Neşr.
- İbn Kutluboğa, E.-A. (1992). *Tâcu't-Terâcim fi Tabakâti'l-Hanefiyye*. Dârü'l-Kalem.
- İbn Şeddâd, B. E. (1994). *En-Nevadirü's-sultaniyye ve'l-mehasinü'l-Yusufiyye = Siretu Selahuddin*. Mektebetü'l-Hancı.
- İbnü'l-Esir, E.-H. (1987). *El-Kâmil fi't-târîh* (C. 1-11). Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- İbnü's-Salâh, E. A. (1986). *Fetâvâ ve mesâilu İbni's-Salâh fi't-tefsir ve'l-hadis ve'l-usûl ve'l-fıkıh*. Dârü'l-Ma'rife.
- Kalaycı, M. (2013a). Şîlik-Sünnîlik ilişkisinin kapsamı ve sınırlarına dair bazı metodik mülâhazalar. *e-Makâlât: Mezhep Araştırmaları Dergisi*, 6(2), 293-319.
- Kalaycı, M. (2013b). *Tarihsel süreçte Eşarilik Maturidilik ilişkisi*. Ankara Okulu Yayınları.
- Kalkaşendî, E.-A. (1980). *Meâsirü'l-inâfe fi meâlimi'l-hilâfe*. Âlemü'l-Kütüb.
- Kalkaşendî, E.-A. (1987). *Subhu'l-a'sâ fi sinâ'ati'l-inşâ*. Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Kandemir, M. Y. (1997). Nevevî. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 33), (ss. 45-49). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

- Katib Çelebi, H. H. (t.y.). *Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*. Dâru İhyâi't-Türasî'l-Arabî.
- Kureşî, E. M. (1993). *El-Cevâhirü'l-mudiyye fi tabakâti'l-Hanefiyye* (C. 1-5). Hicr li't-Tıbaa ve'n-Neşr.
- Madelung, W. (2012a). 11.-13. asırlarda Hanefî âlimlerin Orta Asya'dan Batı'ya göçü. İçinde Sönmez Kutlu (Çev.), *İmam Maturidi ve Maturidilik* (4. bs). Otto Yayınları.
- Madelung, W. (2012b). Horasan ve Mâverâünnehir'de ilk Mürcie ve Hanefiliğin yayılışı. İçinde S. Kutlu (Çev.), *İmam Maturidi ve Maturidilik* (4. bs). Otto Yayınları.
- Madelung, W. (2012c). Maturidiliğin yayılışı ve Türkler. İçinde Muzaffer Tan (Çev.), *İmam Maturidi ve Maturidilik* (4. bs). Otto Yayınları.
- Makrizî, T. E. (1997). *Es-sülûk li ma'rifeti düveli'l-mülûk*. Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye.
- Makrizî, T. E. (1998). *El-Mevâ'iz ve'l-İ'tibâr bi-Zikri'l-Hitât ve'l-Âsâr*. Mektebetü Medbûli.
- Melchert, C. (2018). *Sünni düşüncenin teşekkülü* (Çev. A. H. Çavuşoğlu). Klasik Yayınları.
- Nielsen, J. S. (1984). Sultan Al-Zahir Baybars and the appointment of four chief Qâdis. *Studia İslamica*, 60.
- Nimnim, H. (2012). *El-Ezherü's-şeyh ve'l-meşîha*. Mektebetü'l-usrâ.
- Nuaymî, E.-M. (1990). *Ed-Dâris fi târihi'l-medâris*. Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye.
- Petry, C. F. (1981). *The civilian elite of Caire in the later Middle Ages*. Princeton University Press.
- Sever, M. (2017). *Bahrî Memlûkler dönemi mezhep hareketleri* (Yayımlanmamış doktora tezi). Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Sübkî, E. N. (1964). *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-kübrâ* (C. 1-10). Dâru'l-Beşâiri'l-İslamiyye.
- Şahin, H. (2013). Abbasilerin son dönemlerinden İlhanlıların yıkılışına kadarki süreçte Şîi-Sünnî ilişkileri. *e-Makâlât: Mezhep Araştırmaları*, 6(2), 17-42.
- Tarsusi, N. İ. (1992). *Tuhfetü't-Türk fî mâ yecibu en yu'mele fi'l-mülk*. Dâru't-Talia.
- Timur, İ. (2021). *Hanefî-Mâtürîdî geleneğinin batıya intikali: el-Akâidetü't-Tahâviyye şerhleri bağlamında bir inceleme*. Hacıveyszade İlim ve Kültür Vakfı Yayınları.
- Timur, İ. (2022). Mâtürîdilik dışı Sünnî Hanefîlerin itikadi eğilimleri üzerine. Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 9(1), 189-216.
- Yavuz, A. Ö. (2021). *Coğrafya ve mezhep & Horasan'da Eş'arîliğin tarihsel gelişimi*. Klasik Yayınları.
- Zehebî, Ş. M. (1990). *Târîhü'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhir ve'l-a'lâm* (C. 1-53). Dâru'l-Kitâbi'l-Arabi.
- Zehebî, Ş. M. (1996). *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ* (C. 1-25). Müessesetü'r-Risâle.

